

B E L L E T E N

Cilt: XXXIX

TEMMUZ 1975

Sayı: 155

URARTU TAPINAK KAPILARI İLE ANITSAL
KAYA NİŞLERİ ARASINDAKİ BAĞINTI*

Dr. M. TANER TARHAN — Dr. VELİ SEVİN

Kapı ve pencerelerin duvarlara uygulanması mimarî bir problemdir. Ölçü, adet ve yerleştirme, genellikle çevre ve iklim şartları dikkate alınarak uygulanırdı. Fakat, binanın *artistik* etkisi bakımından

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları Merkezi seri yayınları, No: 4.

Makalede şu kısaltmalar kullanılmıştır:

- Altuntepe I* : T. Özgüç, *Altuntepe Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri (Architectural Monuments and Wall Paintings)*, Ankara, 1966.
- Altuntepe II* : T. Özgüç, *Altuntepe II: Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler (Tombs, Storehouse and Ivories)*, Ankara, 1969.
- Architektur Kleinasiens*: R. Naumann, *Architektur Kleinasiens von ihren Anfängen bis zum Ende der hethitischen Zeit*, Tübingen, 1971².
- Kunst Anatoliens*: E. Akurgal, *Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander*, Berlin, 1961.
- Kunstzentren* : E. Akurgal, *Urartäische und Altiranische Kunstzentren*, Ankara, 1968.
- Urartian Art* : M. N. van Loon, *Urartian Art: Its distinctive traits in the light of new Excavations*, Leiden, 1966.
- AA : *Archäologischer Anzeiger*.
- AJA : *American Journal of Archaeology*.
- AMI NF : *Archäologische Mitteilungen Aus Iran, Neue Folge*.
- AS : *Anatolian Studies*.
- Ata. Konf. : *Atatürk Konferansları*.
- Ist. Mitt. : *Istanbul Mitteilungen*.
- JNES : *Journal of Near Eastern Studies*.
- TAD : *Türk Arkeoloji Dergisi*.
- TTKong. : *Türk Tarih Kongresi*.

ölçü ve şekil önemli bir faktör olarak görünür. Meselâ Roman, Gotik ve Rönesans devri yapıları, genel durumlarından çok, kapı ve pencerelerinin şekilleriyle tanınırlar.

Son yıllarda Urartu merkezlerinde yapılan yoğun kazı ve araştırmalar neticesinde, Urartu tapınak mimarisi hakkında önemli sonuçlar ortaya çıkarılmış, tapınak mimarisinde Toprakkale, Patnos - Aznavurtepe, Altuntepe, Çavuştepe, Varto - Kayalıdere ve Bastam kazılarında bulunmuş olan tek “cella”lı ve kare planlı yapıların önemli bir yer tuttuğu anlaşılmış, bu konuda çok değişik ve ilginç fikirler ileri sürülmüştür¹. Ancak bütün bu değişik görüşlerin ışığı altında yapılan rekonstrüksiyon denemelerine karşılık, tapınakların —kapı— sorununa da yeterince eğilinmiş değildir. Çalışmamızda değişik bir yöntem izleyerek, bu sorunu aşağıda görüleceği üzere çözümlenmeye çalışacağız.

Şimdiye kadar meydana çıkarılmış olan kare planlı Urartu tapınaklarının kapı ölçüleri için aşağıdaki tabloya bakınız²:

¹ Urartu kare “cella”lı tapınakları ve rekonstrüksiyonları hakkında çeşitli fikirler için bk.: (Toprakkale) A. Erzen, Untersuchungen in der urartäischen Stadt Toprakkale bei Van in den Jahren 1959-1961, *AA*, 77 (1962) 1963, kol. 383 vdd; a. m., 1959-1961 Yılları arasında Toprakkale araştırmaları, *TTKong.* VI (1967), s. 53 vdd.; (Aznavurtepe) K. Balkan, Ein urartäischer Tempel auf Anzavurtepe bei Patnos und hier Entdeckte Inschriften. Patnos yakınındaki Anzavurtepe’de bulunan Urartu tapınağı ve Kitâbeleri *Anatolia*, V (1960), s. 99 vdd., 133 vdd; Y. Boysal, Aznavurtepe’de defincilerin meydana çıkardığı Urartu eserleri, *Belleten*, XXV/98 (1961), s. 199 vdd; K. Balkan, Patnos’ta keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı, *Ata. Konf.* I (1964), s. 237. vdd.; (Altuntepe) T. Özgüç, Altuntepe Kazıları. Excavations at Altuntepe, *Belleten*, XXV/98 (1961), s. 264 vdd., 278 vd.; *Altuntepe I*, s. 3 vdd., 39 vdd.; *Altuntepe II*, s. 4 vd., 60 vd.; (Çavuştepe) A. Erzen, Van Bölgesi 1964 Çavuştepe Kazıları, *TAD*, XIII/2 (1964), s. 98 vd.; a. m., Van Bölgesi Çavuştepe 1968 Kazısı, *TAD*, XVII/2 (1969), s. 89, res. 5; a. m., Çavuştepe Kazıları, *TTKong.* VII/1 (1970) 1972, res. 4; M. J. Mellink, Archaeology in Asia Minor, *AJA*, 69 (1965), s. 141; (Kayalıdere) C. A. Burney, A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere, *AS*, XVI (1966), s. 68 vdd; (Bastam) W. Kleiss, Ausgrabungen in der urartäischen Festung Bastam (Rusahinili) 1970, *AMI NF*, 5 (1972), s. 33 vd, res. 27; (genel) W. Kleiss, Zur Rekonstruktion des urartäischen Tempels, *Ist. Mitt.* 13/14 (1963/64), s. 1 vdd; M. N. van Loon, *Urartian Art*, s. 42, 45, 48 vdd.; D. Stronach, Urartian and Achaemenian Tower Temples, *JNES*, 26 (1967), s. 278 vdd.; R. Naumann, Bemerkungen zu urartäischen Tempeln, *Ist. Mitt.* 18 (1968), s. 45 vdd.; E. Akurgal, *Kunstzentren*, s. 9 vdd.

² Tabloda verilmiş olan ölçüler, Patnos-Aznavurtepe hariç, ölçekli planlardan alınmıştır.

	Eşik genişliği	Eşikardı boşluğu genişliği	Eşik derinliği	Eşikardı + boşluğu derinliği	Toplam = derinlik
Toprakkale	1.51 m.	2.01 m.	1.01 m.	+ 2.52 m.	= 3.53 m.
Aznavurtepe	1.21 m.	1.75 m.	1.52 m.	+ 1.70 m.	= 3.22 m.
Altıntepe	1.20 m.	1.50 m.	1.50 m.	+ 2.00 m.	= 3.50 m.
Çavuştepe	1.20 m.	1.65 m.	1.30 m.	+ 0.90 m.	= 2.20 m.
Kayalıdere	1.65 m.	2.00 m.	1.65 m.	+ 1.85 m.	= 3.50 m.

Yukarıdaki tablodan ve (şek. 1)'den de anlaşılacağı gibi, Urartu tapınak kapıları standart bir plan dahilinde inşa edilmiş olup, "monolit kapı eşiği" ve "eşikardı boşluğu" diye adlandırılabilir iki ana kısımdan meydana gelmektedir.

Bu iki ana kısımdan birincisi, yani monolit kapı eşiği, tapınak girişinin esasını meydana getirmektedir ki, bütün Urartu tapınaklarında bu kısımda, malzeme olarak çok iyi bir şekilde işlenmiş bazaltların kullanıldığı görülür. Tapınak ön avlusunun zemininden yüksekte bulunan bu kısma genellikle taştan basamaklar yardımıyla çıkılmaktadır. Monolit bazalt eşiğin her iki tarafında yükselen yan duvarlar ise, altta *bazalt bloklar* ve bunun üzerinde de *kerpiç duvarlar* şeklinde inşa edilmişlerdir. Mimari yönden, bu blokların cepheye bakan kısmı üç kademeli bir dış şeklinde, yanlarda dik, üstte ise yatay bir tarzda kapı fasadını çerçevelemektedir³. Bazalttan yapılan bu kesimin üzerinde, loyferleri takiben kerpiç tuğlalar yükselir. Burada karşımıza, "kapı kanatları" ve "söve yatakları"nın nerede yer almış oldukları problemi çıkmaktadır. Bilindiği gibi, T. Özgüç Altıntepe tapınağının cephesindeki kapının iki yanında yer alan dikdörtgen prizma şeklindeki bazalt blokları, üst kısımlarındaki 4-5 cm. çapındaki deliklere bakarak "söve" olarak nitelemiştir⁴. Bu ifadeye göre, tapınağın kapısı dıştan bir çift kapı kanadıyla kapatılmaktadır. Ancak, bu durumda (şek. 2) den de anlaşılacağı gibi bazı zorluklarla karşılaşmaktadır. Burada görüleceği üzere, eğer T. Özgüç'ün belirttiği her iki blok kapı sövelerini teşkil etseydi;

³ T. Özgüç, *Altıntepe I*, lev. VIII, res. 1-2; K. Balkan, *Ata Konf. I* (1964), res. 1.

⁴ *Altıntepe I*, s. 3, 39, lev. göst. yer.; M. N. van Loon, *Urartian Art*, s. 53'te bu blokların belki heykellerin durmasını sağlayan kaideler veya söveler ya da diğer bir başka mimari eleman olabileceklerine işaret etmektedir.

a) kanatlar kapatıldığında, büyük bir önem verilerek işlenmiş bulunan kapı çerçevesi tamamen örtülecek, açıldığında ise cephe tümüyle kanatlar tarafından işgal edilecek,

b) kapı kanatlarının yarısından fazla bir kısmı boşlukta kalacak,

c) söveleri hâvi her iki bazalt blokta, kanatların açılıp kapanması ve ağırlık nedeniyle bazı sürtünme izleri meydana gelecek,

d) söveler tapınak duvarından en az 25-30 cm. daha ilerde bulunduğundan kapı kanatları ile duvar arasında, kapatılması imkânsız bir boşluk kalacaktı (bk. şek. 2).

Bilindiği gibi, Urartu tapınakları genellikle tek cepheli olup, bütün ağırlık bu fasat kısmına verilmiştir. Eğer, durum T. Özgüç'ün belirttiği gibi olsaydı, kapı açık ya da kapalı olduğu zaman cephenin bütün ihtişamı kanatlar tarafından gölgelenecek ve bu durum da fasat mimarisine tamamen ters düşecekti. Buna karşılık biz, "Muşafir" ve daha çok "Adilcevaz" kabartmalarından⁵ yararlanarak şöyle bir teklif ileri sürmekteyiz : T. Özgüç'ün söve deliği olarak nitelenecek istediği yuvalar, tapınak cephesine konulan ve Haldi'nin sembolü olarak kabul edilen "*kutsal mızrak*" kaidelerinin yuvaları olsa gerekir⁶. Nitekim hâfir, rekonstrüksiyon denemesinde tapınağın cephesinde iki mızrağın yer almış olduğunu göstermiş ve tapınağı da mızrak uçlarına dayanarak "*Haldi Tapınağı*" olarak tanımlamıştır⁷. Ancak, cephede yer alan bu kutsal mızrakların nereye yerleştirilmiş olduğu hakkında ise hiç bir fikir vermemiştir.

(Şek. 6-7) de de görüldüğü üzere, girişin her iki yanındaki kaideler üzerine kutsal mızrakların yerleştirilmesi halinde, fasat mimarisinin yeni bir estetik kazanacağı da şüphesizdir. Yukarıda belirttiğimiz gibi bu fikrimizi destekleyen en güzel örnek, Adilcevaz kabartmalarıdır (bk. şek. 9). Burada tasvir edilen ve hâfirlerce "büyük mızrak" (?) olarak nitelendirilen objeler, taştan kaideler üzerine

⁵ Muşafir kabartmasının E. Fladin tarafından çizilmiş bulunan her iki deseni için bk. R. Naumann, *Ist. Mitt.* 18 (1968), lev. 13, res. 1-2; Adilcevaz için bk. B. Ögün, *Die Ausgrabungen von Kef Kalesi bei Adilcevaz und einige Bemerkungen über die urartäische Kunst*, AA, 82/4 (1967) 1968, s. 497, 499 vdd., res. 23-25.

⁶ E. Bilgiç - B. Ögün, 1964 Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları. Excavations at Kef Kalesi of Adilcevaz, 1964, *Anatolia*, VIII (1964), s. 91'de, haklı olarak, mızrağın sadece Haldi'ye özgü bir sembol olmadığına işaret ederler.

⁷ *Altuntepe II*, s. 5, 60.

yerleştirilmişlerdir (krş. Toprakkale pektoralı : şek. 10)⁸. Nitekim Toprakkale ve Çavuştepe kazılarında normalden büyük madeni mızrak uçlarının bulunduğu da bilinmektedir⁹.

Altuntepe'de karşımıza çıkan *in-situ* bazalt blokların mızrak kaideleri olarak tanımlanmasından sonra, karşımıza tapınak “*kapı kanatları*”nın nereye monte edileceği problemi çıkmaktadır. Kare “*cella*”lı Urartu tapınaklarıyla ilgilenen bilim adamları, bu konuyla hemen hiç meşgul olmamışlar, sadece R. Naumann, üstü gayet kapalı bir şekilde, dışta –monolit kapı eşiği adını verdiğimiz kısımda– yer almış olabileceğine değinmiştir¹⁰. Ancak bu fikirler tapınak kapılarının sorunlarına ışık tutmaktan çok uzaktırlar. Tarafımızdan *eşikardı boşluğu* olarak adlandırılan ve girişin ikinci kısmını meydana getiren bölümün fonksiyonu hakkında da şimdiye kadar hiç bir fikir ileri sürülmüş değildir. (Şek. 1) de de görüldüğü gibi bu kısım, kare planlı “*cella*”nın duvar kalınlıklarıyla orantılı bir şekilde derinlik kazanmaktadır. Meselâ bu derinlik Toprakkale'de 2.52 m., Aznavurtepe'de 1.70 m., Altuntepe'de 2.00 m., Çavuştepe'de 0.90 m., Kayalidere'de ise 1.85 m.'dir. Kanımızca tapınak kapısının bu kısımda yer almış olması gerekmektedir (şek. 3). Bu kapıların “*tek*” ya da, daha büyük ihtimalle “*çift*” kanatlı olmaları mümkündür. Çünkü bu kısmın genişliği ortalama olarak 1.50 m. - 2.00 m. arasında değişmektedir. Buna bağlı olarak “*eşikardı boşluğu derinliği*” kısa olan tapınaklarda, tek kanatlı kapı açıldığında, bu boşluğun dışına taşıp, zaten ufak olan “*cella*”nın içini ihlâl edecektir. Bu durumu gidermek ve kanadı gözlerden tamamen saklamak için çift kapı kanadının kullanılmış olması çok mümkündür. Bu fikri destekleyen en önemli delillerden biri de, “*söve payı*” genişliklerinin her iki tarafta eşit olarak bırakılmış olmasıdır (bk. şek. 1). Ahşap kapı kanatları ise¹¹, aşağıda gösterildiği şekilde monte edilmiş olmalıdır; taştan yapılmış alt söve yatakları tabana, muhtemelen sert ağaçtan

⁸ Bk. E. Bilgiç – B. Ögün, *Anatolia*, VIII (1964), res. 2

⁹ A. Erzen – E. Bilgiç – Y. Boysal – B. Ögün, *TAD*. X-2 (1961), s. 18.; B. Ögün, Kurze Geschichte der Ausgrabungen in Van und die türkischen Versuchsgrabungen auf dem Toprak-kale 1959, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, N. F. 36 (1961), s. 280.; A. Erzen, Van bölgesi Çavuştepe 1967 Kazısı, *Bulleten*, XXXII/127 (1968), s. 414; B. Ögün, *AA*, 82/4 (1967) 1968, s. 497, 499 vd, res. 24, 25.

¹⁰ *Ist. Mitt.* 18 (1968), s. 53.

işlenmiş üst söve yatakları ise (şek. 4) de de görüleceği üzere, kerpiç bedene monte edilmişlerdi. Ön Asya dünyasında bu tip söve teşkilâtının kullanılmış olduğuna dair elimizde çeşitli örnekler de mevcuttur¹². Ayrıca, –üst söve deliğini hâvi– lento şeklinde, iki ucu tamamen kerpiç duvar içine gömülü “mil yatağı” konstrüksiyonunu da teklif edebiliriz. Bu durum sadece söve yataklarını gizleme problemini safdışı etmekle kalmamış, aynı zamanda kapı kanatlarının “açılış-kapanış” pozisyonlarını da tamamen çözümlenmiştir. Şöyle ki; çift kanatlı kapı kapatıldığında, kapı kanatları monolit eşiğe ve yan duvarlara tamamen intibak etmiş olacaktır. Burada ikinci önemli husus da, kapı kanatları açıldığında kanatlar, “*söve payı genişliği*” adını verdiğimiz girintilerin arkasına gizlendiğinden¹³, içerde, karşıda yer alan tanrı heykeli ve heykele bir fon teşkil eden freskolu duvarın kesintisiz olarak görülebilmesi sağlanmış olacaktır (şek. 3-5-6).

Bazı rekonstrüksiyon denemelerinde, kapı kanatları hiç gösterilmeksizin, sadece kapı geçitlerinin belirtilmesiyle yetinilmiştir¹⁴. Bu yapıların “kanatsız kapılar” a sahip olarak gösterilmesinin nedenlerini şöyle izah etmek mümkündür :

- a) *În-situ* durumda söve yataklarının bulunmamış olması,
- b) Kapı geçidini meydana getiren “eşik uzunluğu + eşikardı boşluğu uzunluğu” tutarının dar ve derin bir koridor halinde olması¹⁵ nedeniyle, bu derinliğin tabiat şartlarından koruyucu bir unsur olarak düşünülmesi,
- c) Tapınak fasatlarının genellikle güneye dönük bulunmaları¹⁶.

¹² Rekonstrüksiyonlarımızda bu öğeleri, dekorasyon bakımından gayet sade bir şekilde gösterdik. Halbuki bu ahşap kapıların da, oymalarla süslü ve cephe mimarisine ayrı bir zenginlik katan tarzda yapılmış olmaları çok mümkündür. Ahşap geometrik kapı bezemesi için Toprakkale’de bulunmuş olan bronz plakanın benzer motifini teklif edebiliriz: krş. R. D. Barnett, *More Addenda from Toprak Kale*, AS, XXII (1972), s. 178, res. 18.

¹³ Harrîn, Boğazköy, Zincirli, Tell Halaf, Assur (Anu Adad tapınağı kapısı), Balavat kapısı ve benzerleri için bk. R. Naumann, *Architektur Kleinasiens*, res. 203, 208-217.

¹⁴ Bu tip kapılar için bk. R. Naumann, *a. e.*, res. 197/II, 198.

¹⁵ E. Akurgal, *Kunstzentren*, res. 1; R. Naumann, *Ist. Mitt.* 18 (1968), res. 3.

¹⁶ T. Özgüç, *Altın-tepe I*, s. 4, 40; D. Stronach, *JNES*, 26 (1967), s. 278.

¹⁷ Çavuştepe ve Kayalidere tapınaklarının cepheleri ayrı olarak “doğu” ve “kuzey-doğu”ya dönüktür.

Yukarıdaki varsayımları şu şekilde eleştirmek mümkündür : kazılarda mimariye ait söve yatağı, mil ve ahşap kapı kanatları gibi küçük tamamlayıcı unsurlar genellikle, tabiat tahribatı sebebiyle veya zamanında yerlerinden sökülüp devşirme malzeme olarak başka yerlerde kullanılmış olduklarından ele geçirilememektedir. Diğer yandan, Doğu Anadolu yüksek yaylasının sert iklim şartları, âni ısı değişiklikleri ve şiddetli rüzgârlar düşünülecek olursa, kapı geçidini meydana getiren koridorun derinliğini, –tapınak cephesi güneye dönük olsa bile– koruyucu bir etken olarak kabul edemeyiz. Çünkü, iç dekorasyonun başlıca elemanlarından biri olan freskoların kazılar sırasında bütün tazelikleriyle ele geçirilmiş olması¹⁷ buna en büyük delildir. Zira güneş ışığına maruz kalan freskolar canlı renklerini süratle kaybetmekte ve çok çabuk dökülmeye başlamaktadır.

Bu sebepten, tapınakların “cella”larının tamamen karanlık olmaları gerekmektedir¹⁸. Zira, aydınlık ve geniş pencerelere sahip olan Hitit tapınaklarının “cella”ları hariç, loş ve karanlık “cella” eski dünyanın anonim bir gizlilik duygusunu aksettirmektedir. Zaten, gerektiğinde ışık 4.00 . - 5.00 m. arasında değişen bir yüksekliğe sahip olan kapıdan yeterince alınabilmektedir. Bütün bu sebeplerden dolayı, kare “cella”lı tapınakların kanatlı bir kapı konstrüksiyonuna sahip olmaları gerekmektedir.

Bu arada, halk arasında “*Kör Kapı*” ya da “*Taş Kapı*”, Urartu dilinde ise “*KÁ = Kapı*”¹⁹ olarak adlandırılan “anıtsal kaya

¹⁷ K. Balkan, *Anatolia*, V (1960), s. 136; A. Erzen, *TAD*, XIII/2 (1964), s. 98 vd.; T. Özgüç, *Altın-tepe I*, s. 4, 8, 40, 42.

¹⁸ E. Akurgal (*Kunstzentren*, res. 1) Toprakkale’de bulunmuş olan bir bronz levha üzerindeki “yapı modeli”ne dayanarak, Urartu tapınaklarının cephelerinde üst üste üç sıra halinde sekiz adet pencerenin yer aldığını ileri sürmüş ve bu fikri R. Naumann (*Ist. Mitt.* 18, 1968, s. 52 vd.) tarafından da desteklenmiştir. Naumann, tapınakların iç mekânlarının 10.00 m. yüksekliğe vardığını kabul ederek, bu mekânı kapıdan gelecek olan ışığın aydınlatamayacağını ve bu nedenle de dıştan içe doğru genişleyen pencerelerin kullanılmış olabileceğine işaret etmektedir. T. Özgüç (*Altın-tepe I*, s., 5, 41) “cella”ya ışığın, kapıdan ya da çatıdaki küçük açıklıktan veya hut ta çatıya yakın kısımlarda bulunan pencerelerden geldiğini ileri sürmüş, D. Stronach (*JNES*, 26, 1967, s. 284 vd.) ise, “sahte” ya da gerçek pencerelerin varlığını kabul etmiştir.

¹⁹ Meherkapı ve Pagan’da bulunan anıtsal kaya nişlerinin mimarî formları hakkında geniş bilgi için bk. V. Sevin – O. Belli, Pagan Kutsal Alanı ve Urartu Dinî Yapıları Üzerine Bir Araştırma, *Bellekten*, (baskıda). “KÁ = Kapı” şeklindeki nişler hakkında toplu bilgi için bk. E. von Schuler, Urartäische Inschriften aus Bastam II, *AMI NF*, 5 (1972), s. 122 vd.

nişleri” nin mimarî formu dikkatimizi çekmiş ve tapınak kapıları ile bağlantı kurmamıza sebep olmuştur (bk. res. 11-12). Bu bağlantıyı iki ana bölüme ayırarak incelemek gereklidir :

- a) Mimari
- b) Dinî

(şek. 8)’den de açıkça anlaşılacağı üzere, “anıt sal kaya nişleri” ile tapınak kapılarının planları, form ve ölçüler bakımından birbirlerine büyük bir benzerlik göstermektedir. Bunun için aşağıdaki tabloya bakınız :

	İç çerçeve genişliği (eşik genişliği)	Derinlik
Meherkapı	1.70 m.	1.40 m.
Pagan	1.20 m.	1.30 m.
Toprakkale	1.51 m.	1.01 m.
Aznavurtepe	1.21 m.	1.52 m.
Altuntepe	1.20 m.	1.50 m.
Çavuştepe	1.20 m.	1.30 m.
Kayalıdere	1.65 m.	1.65 m.

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere, tapınak kapılarının monolit bazalt eşığının genişlik ve derinlikleriyle, anıt sal nişlerin ölçüleri hemen hemen aynıdır.

Tapınak kapıları ve anıt sal nişlerde görülen “dişli çerçeve” lere Urartu “sivil” ve “mezar” mimarisinde de rastlanmaktadır. Meselâ, M.Ö. IX. yüzyılın sonlarına ve M.Ö. VIII. yüzyılın başlarına tarihlenen Patnos yakınındaki Giriktepe (Değirmen-tepe) de bu tip dişli çerçeve taşıyan kapılar ve nişlere rastlanılmış²⁰, dişli çerçevelerin kaya mezarlarının kapılarında kullanılmış olduğu da Kayalıdere mezarı sayesinde anlaşılmıştır²¹. Bundan başka, M.Ö. VII. yüzyıla tarihlenen ve Toprakkale’de bulunmuş bir bronz levha üzerindeki çok katlı yapının kapısı da dişli bir çerçeveye sahip olarak gösterilmiştir²². Ayrıca Kuzey-batı İran’daki Hasanlu (IV) katında

²⁰ K. Balkan, *Ata. Konf.* I (1964), res. 2-4.

²¹ C. A. Burney, *AS*, XVI (1966), lev. XXIII/a.

²² E. Akurgal, *Kunst Anatoliens*, s. 26, res. 5.

bulunan²³ ve M.Ö. 1000-800 yılları arasına tarihlenen “Burned Building II” adlı yapıda, hâfiflerce “kutsal oda” olarak tanımlanan kare planlı mekânın girişinde ve bu odanın yanlardaki iki giriş yerinde de bu tip dişli çerçeveye rastlanmaktadır²⁴. Bu örnekleri daha bir çok yerlerde bulabiliriz. Görülüyor ki, dinî ve önemli sivil yapılarda dişli çerçeve, eski bir geleneğe sahip olup, bu süsleme unsuru sonradan taş mimariye geçerek uzun süre kullanılmıştır.

Tapınak kapılarıyla “anıtsal nişler” arasındaki dinî bağıntıya gelince; kapı çerçevesi, –kanatlar açıldığında– “cella”nın arka duvarına bitişik duran ve taştan bir kaide üzerinde yükselen²⁵ heykeli, üç buutlu bir görünüm içinde tümüyle çerçevelemektedir. Kapı çerçevesi²⁶, tanrı heykelini çevrelemesi nedeniyle, kanımızca bir *kutsiyet* kazanmıştır. Çünkü epifani, “kutsal çerçeve”nin sınırladığı alan içerisinde görünür.

Urartu dininde önemli bir rol oynadıkları bilinen anıtsal kaya nişlerinin fonksiyonu hakkında ileri sürülmüş ve en fazla taraftar toplamış bulunan teklif; kapı şeklindeki bu nişlerin içinden tanrıların çıkacağına inanılmış olması şeklindeki görüştür²⁷. Tapınak mimarisinde karşımıza çıkan “kutsal çerçeveler” düşünülecek olursa, bu teklifin doğruluğu ortaya çıkar. Şöyle ki, kapı kanatları kapatıldığında, tapınağın önünde aynen kaya nişlerinde olduğu gibi (bk. şek. 8 a) bir –anıtsal niş hücresi– meydana gelmekte (bk. şek. 8 b) ve bu kapının ardında epifani unsurunun temeli olan tanrı heykeli gizlenmektedir. Aradaki tek fark; tapınakta epifani olayının canlandırılması istenildiği zaman yapılabilmekte, kaya nişlerinde ise, bir gün meydana geleceğine inanılarak efsanevî bir tarzda sembolize edilmektedir.

Bu nişlerin içinden tanrıların çıkacağına inanılmış olduğunu kanıtlayan bazı arkeolojik deliller de mevcuttur. Meselâ, Revanduz

²³ Bk. T.C. Young, Thoughts on the architecture of Hasanlu IV, *Iranica Antiqua*, VI (1966): (*Archaeologia Iranica. Miscellanea in Honorem R. Ghirshman*, Leiden, 1970), s. 48 vd., res. 4.

²⁴ Hasanlu konusunda bizi uyarmış bulunan meslektaşımız sayın A.A. Çilingiroğlu'na teşekkür ederiz.

²⁵ T. Özgüç, *Altuntepe I*, lev. VIII, 1.

²⁶ Tapınak ya da saraya ait çivi yazılı benzer bazalt dişli çerçeve bloklarını Körzüt'te ve Van Müzesinde bizzat tespit etmiş bulunuyoruz. Bunların hakkında, kitabeleri ve ölçüleri için bk. M. A. Dinçol, *Ist. Mitt.* (henüz yayınlanmamıştır).

²⁷ Geniş bilgi için bk. V. Sevin – O. Belli, *Belleten*, (baskıda).

yakınlarındaki Herir Batas²⁸ ve Malazgirt'te²⁹, içlerinde birer tanrı kabartması bulunan anıtsal kaya nişlerine rastlanılmış olup, buna benzer ve içlerinde Kybele tasviri bulunan nişler ayrıca Phrygia'da karşımıza çıkmaktadır³⁰. Etraflarında dişli çerçeve bulunmayan, kapı şeklindeki bu kaya nişlerinin içinde tanrıların tasvir edilmiş olması da, kapıların içinden tanrıların çıkacağına inanıldığı şeklindeki görüşü doğruluyor olsa gerekir.

Anıtsal kaya nişleriyle tapınak kapıları arasındaki ilişki böylece ortaya çıktıktan sonra, tapınak kapılarının yüksekliklerini de, bu nişlere dayanarak tamamlamak imkânına sahip oluyoruz. Bu duruma göre kapıların, tapınakların yükseklikleriyle orantılı olarak, 4.00 m. ya da 5.00 m. arasında değişmekte olduğunu kabul edebiliriz (şek. 6-7). Her ne kadar R. Naumann, Urartu kare "cella" lı tapınak kapılarının 4.00 m.den daha yüksek olmasına imkân bulunmadığını bildirmekteyse de³¹, kapıyı eşik kısmında aramasından dolayı zorluklara düşmektedir. Söveler, yer yer 1.75 m. genişliğe varan "eşikardı boşluğu" na yerleştirildiğine göre, Naumann'ın orantısıyla Urartu tapınak kapılarının 5.40 m.ye kadar yükseltilebilmesi mümkün olmaktadır. Ayrıca, "cella" daki heykelin, yüksekliği 0.50 m.ye varan bir kaide üzerinde yükselmiş olduğu da düşünülecek olursa, normal seviyedeki bir kapıdan, içerdeki tanrı tasvirinin tam olarak görülemeyeceği de anlaşılır. Aynı zamanda bu tip yüksek bir kapı, son zamanlarda revaç bulmağa başlayan "Kule Tapınak" fikriyle de tamamen uyuşmaktadır.

V. Sevin ve O. Belli tarafından da belirtildiği üzere, aynen mezar nişleri ya da anıtsal kaya nişlerinde olduğu gibi³², tapınak kapılarının üst kısımlarının kavisli veya dikdörtgen bir şekil göstermiş olması mümkündür (şek. 6-7). Üzeri kavisli Urartu kale kapılarına Balavat kabartmaları üzerinde de rastlanılmakla beraber, kavisli nişlerin M.Ö. VIII. yüzyılın ikinci yarısında, Sarduri II çağında ortaya çıkmış olabilecekleri ileri sürülmüştür³³. Ancak bu arada

²⁸ Bk. H. Th. Bossert, *Altanatolien*, Berlin, 1942, s. 90, res. 1161.

²⁹ Bk. C. A. Burney - D. M. Lang, *The Peoples of the Hills*, London, 1971, res. 54.

³⁰ Bk. E. Akurgal, *Kunst Anatoliens*, res. 75; krş. C.H.E. Haspels, *The Highlands of Phrygia II*, New Jersey, 1971, res. 98, 159, 184, 245.

³¹ *Ist. Mitt.* 18 (1968), s. 52.

³² *Bellethen*, (baskıda).

³³ C. F. Lehmann - Haupt, *Armenien einst und jetzt*, II/1, Berlin, 1926, s. 153.

şunu da belirtmek gerekir ki, üst kısımları kavisli/kemerli kapı ve pencereler Yakın Doğu'da çok erken tarihlerden itibaren ortaya çıkmaktadır. Meselâ, Assur'daki arkaik "İştâr" tapınağında bulunan ve M.Ö. 2800 tarihlerine ait olan küçük ev modellerinin birinde, minik üst pencerenin kavisli bir şekle sahip olduğu görülür³⁴. Assurnasirpal'in (M.Ö. 883-859) bir kabartmasında da; kalenin girişinde iki tane kavisli pencere tasviri yer almaktadır³⁵. Buna benzer Beisan'daki diğer bir örnekte ise, geri planda üç adet kavisli bir pencere grubu tasvir edilmiştir³⁶. Üzerleri kavisli kapı ve pencereler M.Ö. II. bin yılda bütün Yakın Doğu'da biliniyor ve M.Ö. I. bin yılda da Phrygia kaya mezarlarında kullanılıyordu³⁷.

Bütün bu delillerden de anlaşılacağı gibi, Urartu'da üzeri kavisli/kemerli kapı ve kapı şeklindeki nişlerin, Lehmann-Haupt'un ileri sürdüğü üzere Sarduri II çağında ortaya çıkmış olması imkânsızdır. Çünkü Urartu-Asur ilişkilerinin bu tarihten çok daha eskiye giden bir geçmişi olduğu bilinmektedir. Ayrıca, Revanduz yakınlarındaki "Uşniye" de bulunmuş olan ve üzerindeki çivi yazılı kitabesi sayesinde Menua çağına ait olduğu anlaşılan kavisli büyük niş, bu tip niş ve kapı konstrüksiyonlarının Urartu'da M.Ö. IX. yüzyılın sonları ya da M.Ö. VIII. yüzyılın başlarından beri bilindiğini ortaya koyduğu gibi³⁸, Balavat kabartmaları üzerinde tasvir edilen Urartu kale kapıları da kavisli şekilleriyle dikkati çekmektedirler³⁹.

³⁴ W. Andrae, *Die archaischen Ischtartempel, Veröffentlichung der Orientalgesellschaft*, 43 (1922), s. 34 vdd; res. 6, lev. 15 a-b; M.Ö. III. bin yıla ait üzerleri kavisli ev kapıları için bk. H. Schafer - W. Andrae, *Die Kunst des alten Orients*, Berlin, 1925, lev. 461, 1.

³⁵ E. A. Wallis Budge, *Assyrian Sculptures in the British Museum*, London, 1914, lev. 13, 1; ayrıca bk. H. Th. Bossert, *Altsyrien*, Tübingen, 1951, s. 34, res. 502.

³⁶ Cassio - Pijoan, *Summa Artis II*, Madrid, 1931, res. 422.

³⁷ C. E. Haspels, *göst. yer.*; G. Perrot - C. Chipiez, *Histoire de l'art dans l'antiquite V*, Paris, 1890, res. 79, 98, 102; Grek kapı ve pencerelerinin karakteristik şekilleri temel olarak oblong ve dikdörtgendir. Yuvarlak şekiller M.Ö. V. yüzyılın şehir kapılarında ortaya çıkar. Fakat Geç Hellenistik çağa kadar Grek mimarisinde, üzeri kavisli veya kemerli kapılar ve pencereler cephede yer almamıştır. Bk. Geometrik devir modeller için H. Payne, *Perachora*, Oxford, 1940, s. 34 vdd., res. 6 vd.; A. W. Lawrence, *Greek Architecture*, London, 1962², s. 90, res. 47.; Klâsik devir evleri için bk. D.M. Robinson - W. Graham, *The Hellenic House, Olythus VIII*, Baltimore, 1938, s. 263 vdd.

³⁸ E. von Schuler, *AMI NF*, 5 (1972), s. 122 vd, res. 30, 2.

³⁹ Bk. R. Naumann, *Architektur Kleinasiens*, res. 378; tipik bir kemerli Urartu şehir kapısı için bk. O. A. Taşyürek, *Urartu Kemerleri*, Ankara, 1975, fig. 5, res. 23.

Netice olarak şunları söyleyebiliriz; Urartu tapınak kapıları bazen *dikdörtgen*, bazen de üzeri *kavisli/kemerli* bir şekil göstermekte ve her iki tip de erken tarihlerden itibaren beraberce kullanılmaktadır.